

IJTIMOIIY HIMOIYAGA MUHTOJ AYOLLARDA SUITSIDGA MOYILLIK XUSUSIYATLARINI KORREKSIYALASHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI.

Buxoro xalqaro universiteti

Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Qodirova Surayyoxon Shokirovna

KIRISH. Bosh qomusimizda davlat aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalari turmush sifatini oshirishga, jamiyat va davlat hayotida to'laqonli ishtirok etishi uchun ularga shart-sharoitlar yaratishga hamda asosiy hayotiy ehtiyojlarini mustaqil ravishda ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan choralarni ko'rishi belgilangan. O'tgan qisqa vaqt davomida ushbu Konstitutsiyaviy normani hayotimizga to'laqonli tatbiq etishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar boshlab yuborildi. Xususan, Prezidentning 1 iyundagi "Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni bilan davlat tomonidan aholini manzilli himoya qilishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi. Jumladan, kompleks yondashuv asosida professional ijtimoiy himoya tizimini joriy qilish, ijtimoiy himoya tizimi samaradorligi va manzilliligini oshirish orqali aholining ko'makka muhtoj qatlami ijtimoiylashuvini ta'minlash hamda ijtimoiy himoyani mahalla darajasigacha tashkil etish, og'ir hayotiy ahvolga tushib qolgan aholiga individual yondashuvga muvofiq ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatishni yo'lga qo'yishga alohida e'tibor qaratiladi. Aholiga individual yondashuv asosida ijtimoiy ko'mak ko'rsatishda hech shubhasiz aytish mumkinki, so'nggi yillarda yaratilgan "ayollar", "yoshlar", "temir daftar" kabi daftarlarning o'ri beqiyos. O'z navbatida, mahallalarda tashkil etilgan hokim yordamchilari va yoshlar yetakchilari faoliyati esa, ijtimoiy himoyani mahalla darajasida tashkil etish imkonini bermogda. ganish

natijasida ijtimoiy pasportlarini shakllantirish ishlarini amalga oshiradi. Shuningdek, ehtiyojmand aholi bilan, shu jumladan, keys-menejment usulini qo'llagan holda samarali ish tashkil qilish, ulardan ijtimoiy xizmatlar va yordam olish bo'yicha buyurtmalar qabul qilish, zaruratga qarab buyurtmalarni mas'ul vazirlik va idoralarga yuborish, og'ir ahvolga tushib qolgan va og'ir ahvolga tushib qolish xavfi yuqori bo'lgan oilalarni muntazam ravishda monitoring qilib borish, ular uchun ijtimoiy xizmat va yordamlarni tashkil etish ham markazning asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Aholining ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoji yuqori bo'lgan qatlamini manzilli aniqlash borasida yuqoridagi kabi tizimning joriy etilishi, fuqarolarimizga zararuriy yordam va ko'makni o'z vaqtida qo'rsatish orqali ortiqcha davlat byudjeti sarflanishining oldi olinishiga hamda bu orqali ko'proq aholiga manzilli yordam ko'rsatish imkoniyatini kengaytirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarning jinoiy xatti-harakatlarga moyilligi jamiyat rivojlanishining dolzarb masalalaridan biridir. Mazkur muammo insonning psixologik holati, ijtimoiy muhit ta'siri, iqtisodiy va madaniy omillar bilan bog'liq bo'lib, unga oid tadqiqotlar O'zbekiston psixologlari tomonidan ham olib borilgan. Shaxsning ijtimoiy jihatdan nochor holatda bo'lishi uning ruhiy izlanishlariga, ichki kechinmalariga ta'sir etib, natijada u turli noqonuniy yo'llarga murojaat qilishi mumkin. A. Abduqodirov (2018) ta'kidlaganidek, insonning ijtimoiy-huquqiy muhitga moslashishi uning psixologik barqarorligi bilan bevosita bog'liq. Agar shaxsda o'zini jamiyatga moslashtirishda qiyinchiliklar yuzaga kelsa, u o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun jinoiy yo'llarni tanlashi mumkin.

Adabiyotlarda ko'pincha suitsidal xatti-harakatlar bilan solishtiriladigan, «autatravmatizm» (o'ziga jarohat yetkazish), «autoagressiv hatti-harakat» terminlari uchraydi. Agar autoagressiv harakatning oxirgi maqsadi o'z joniga qasd qilish bo'lsa, uni suitsidal hatti-harakatlarga bog'lash mumkin. Zamonaviy, ayniqsa, xorijiy adabiyotlarda «autodestruktiv» (o'ziga zarar yetkazish bilan bog'liq xulq-atvor), «o'zini-o'zi yo'q qilish» xulq-atvori tushunchasi keng

tarqalgan. Psixologik-ruhiy ogʻriq, ogʻir inqirozli holatning umumiy belgisi hisoblanadi. Koʻngil ogʻrigʻiga chiday olmaslik, uni har qanday yoʻl bilan toʻxtatishga, unga barham berishga olib keladi, inqirozli vaziyatdagi odamga esa suitsid oʻz muammolaridan qutilish va hal etish usuli sifatida tanlanadi. E.Dyurkgeymning (Dyurkgeym,1994) oʻz joniga qasd qilishning ijtimoiy nazariyasiga muvofiq suitsidal fikrlari avvalo shaxsning ichki shaxsiy aloqalarining uzilishi, oʻzi taalluqli boʻlgan ijtimoiy guruhdan begonalashuvi oqibatida paydo boʻladi. Uning qarashlariga muvofiq, suitsidning uchta asosiy koʻrinishlari mavjud. Birinchi turi - oʻz joniga suiqaqd qilish harakatlari egoizmni bildiradi va koʻpgina holatlarda oʻzini-oʻzi yoʻq qilish individning oʻzini jamiyatdan, oilasi va doʻstlaridan begonalashgan va yakkalangan deb his qilishi bilan shartlanadi. Ikkinchi turi - anomik oʻz joniga suiqaqd qilish boʻlib, u shaxsning ijtimoiy guruh bilan oʻzaro aloqasining buzilishiga olib keladigan jamiyatdagi oʻzgarishlarga moslashishdagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida yuz beradi. Ular ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar vaqtida koʻpayadi, biroq, ijtimoiy yuksalishda ham saqlanib qoladi, chunki farovonlikning tezlik bilan oʻsishi oldingi hayotiy sharoitlardan farq qiluvchi yangilariga moslashishni keltirib chiqaradi. Oʻz hayotiga suiqaqdning oxirgi, uchinchi koʻrinishini E.Dyurkgeym altruistik deb nomlagan. Suitsidning ushbu turida odamning sotsiumning (jamiyatning) yoki guruhning obroʻli shaxsi (avtoriteti) tomonidan uning egoidentligini bostirishi oqibatida u jamiyat foydasi, qandaydir ijtimoiy, diniy yoki falsafiy gʻoya uchun oʻzini qurbon qiladi. Psixoanaliz asoschisi, psixiatr Z.Freydning suitsid borasidagi tasavvurlari odamdagi mavjud ikkita asosiy mayl konsepsiyasiga asoslanadi: Eros - hayot instinkti va tanatos - oʻlim instinkti. Inson hayoti ular oʻrtasidagi jang maydoni hisoblanadi. Inson nafaqat yashashni, suyuqli boʻlishni va oʻzining davomini farzandlarida koʻrishni istaydi - shunday davrlar yoki ruxiy holatlar boʻladiki, bunda oʻlim istalgan boʻladi. Yosh oʻtishi bilan eros oʻlib boradi, tanatos kuchli, qatʼiyatli boʻlib boradi va odamni oʻlimga olib borib,

o'zini to'liq ro'yobga chiqaradi. Freydgaga muvofiq suitsid va o'zini o'ldirish tanatosning buzg'unchi ta'sirining namoyon bo'lishidir, ya'ni agressiyaning natijasidir. K.Xorni psixodinamik yo'nalish va ego psixologiyada suitsid borasida shunday fikrni taxmin etgan, ya'ni odamlar o'rtasidagi munosabatlar buzilishida xavotirlardan kelib chiqadigan asabiy (nevrotik) nizo paydo bo'ladi. U bolalik davridayoq atrofdagi dushmanlikni his etish bilan boshlanadi. Xavotirlikdan tashqari, odam asabiy vaziyatda yolg'izlik, ojizlik, tobelik va dushmanlikni his etadi. Ushbu fenomenlar suitsidal xulq-atvorning asosi bo'lib chiqishi mumkin (masalan, katta odamdagi chuqur nomukammallik hissi va ideal «Men» obrazi yoki ijtimoiy standartlarga nomuvofiqligi bilan birgalikdagi bolalarcha tobeligi). Dushmanlik nizoda dolzarblashadi, deb xisoblagan K.Xorni. U suitsidal xulq-atvor shakliga kirmasligi ham mumkin, biroq nafrat ijrg'anish yoki global rad etish ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin. Agar tashqi qiyinchiliklar odamning egotsentrik ustanovkalari yoki illyuziyalari bilan uyg'unlashsa, ular kuchayadi. Bunda o'ziga va o'zgalarga bo'lgan nafrat va dushmanlik shunchalik kuchli bo'lishi mumkinki, o'zining o'limi qasos olishning jozibali usuli bo'lib chiqadi. Bir qator hollarda xohishga ko'ra o'lim o'z «Men»ini tasdiqlashning yagona usuli bo'lib qolishi muamkin. Taqdirga tan berish, ya'ni bunda autodestruktivlik ustunlik qiluvchi moyillik bo'lib chiqishini K.Xorni, o'zini - o'zi o'ldirishning latent (yashirish) shakli sifatida ta'kidlaydi. A.Adler, suitsidni noloyiqlik hissi va boshqa salbiy hissiyotlar hosilasi sifatida talqin qiladi. Adlarning fikricha, agar insonda salbiy hislar yetakchilik qilayotgan bo'lsa u muayyan darajadagi suitsidal harakatni sodir etishi mumkin. E.Berne o'z asarlarida suitsidal xulq-atvorning emotsional buzilishlar bilan bog'liq. Affektiv ta'sirlanish holatlarini tadqiq qiladi. Shu yerda ta'kidlab o'tish joizki, Yevropa madaniyatida suitsidal arxetip rolini ikki asr oldin Gyote tomonidan yaratilgan adabiy qahramon ijro etadi. Suitsidologiyada suitsidal stereotip, o'z joniga qasd qilish roli bilan bog'liq hamma narsa, "Verter sindromi" sifatida o'rganiladi. J.Mans nazariyasida, suitsidal xulq-atvorni izohlab beruvchi

asosiy omil bu - koping-faktor hisoblanadi. Jumladan, muallif psixologik autopsiya usuli asosida muallif stressni bartaraf etishning omadsiz urinishlar tajribasi autodestruktiv xulqatvorga olib kelishi haqida xulosaga kelgan. Binobarin turli hududlarida suitsidal xulq-atvorninig epidemiologik tadqiqotlarini o'tkazishda V.A.Tixonenko suitsidal reaksiyalarning quyidagi turlanishini taklif etdi: qat'iy qarshilik; mehr-oqibatga undash; o'zini-o'zi jazolash; to'liq taslim bo'lishdan voz kechish; jazo, kasallik, azoblanish, o'limdan o'zini olib qochish; o'z jonini fido qilish va hokazo. Muammoga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, o'z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo'lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsuli hamdir. Mashhur, rus suitsidologlari Y.Gilinskiy va P.Yunatskevichlarning ta'rifi bo'yicha, "O'z joniga qasd qilish - qasddan o'zini-o'z hayotidan mahrum qilishdir" deb keltiriladi. S.Avanesov ta'rifiga ko'ra, o'z joniga qasd qilish - bu shaxs tomonidan o'zo'zidan amalga oshirilgan ongli, ixtiyoriy va maqsadli o'limga erishishdir. Suitsidologiyaning ilmiy rivojlanishiga Platon, Lucretiya, Seneka, D.Yum, D.Kanter (axloq metafizikasi) asarlari bevosita metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Suitsid muammosi ko'p qirralik jarayon sanalib, turli yo'nalishdagi tadqiqotchilar ushbu mavzuni yoritishga xarakat qilishgan. Masalan, o'z joniga qasd qilishning ijtimoiy jihatlarini P.F.Bulatsel, M.A.Gubskiy, A.V.Lixachev, N.Muxin, P.Olxin va T.K.Sheinislari o'z tadqiqotlarida ilmiy jihatdan o'rganishgan. O'z joniga qasd qilishning madaniy-antropologik va etnografik jihatlarini V.G.Bogoraz, D.K. Zelenin, A.N. Moxovikovlarning asarlarida o'z aksini topgan. Ushbu yo'nalish vakillari o'z joniga qasd qilishning kelib chiqishidagi eng asosiy omil sifatida madaniy va etnografik omillarning rolini ta'kidlaydilar. Psixologik jihatlarini A.G.Ambrumova, T.A.Donskix, Ts.P.Krolenko, S.G.Smidovich, V.A.Tixonenko, Y.I.Gilinskiy, P.I.Yunatskevichlar mazkur muammoni kelib chiqishining ko'p omilli xususiyatini, shaxsiy xususiyatlari hamda ijtimoiy mohiyatini, o'z joniga qasd

qilishning tashqi ijtimoiy-iqtisodiy omillarga ko‘proq bog‘liqligini qayd etadi. O‘z joniga qasd qilish munosabati - bu o‘z joniga qasd qilish fikrlari, niyatlari va salbiy his-tuyg‘ular (depressiya, tashvish, aybdorlik), shuningdek, o‘z joniga qasd qilish harakatlariga tayyorgarlik ko‘rish va amalga oshirish bilan tavsiflangan o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik harakatini qilishga potentsial tayyorlikdir. O‘z joniga qasd qilish munosabatlarining shakllanishi, hayotiylikka qarshi kechinmalar va o‘z joniga qasd qilish fikrining paydo bo‘lishi ko‘p hollarda 14-15 yoshda sodir bo‘ladi. Agar o‘z joniga qasd qilishning dastlabki bosqichlarida fikrlar ustunlik qilsa va hissiy xulqatvor komponentlari kamroq ifodalangan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda o‘z joniga qasd qilish harakatlari ustunlik qiladi. A.V.Boeva, psixonevrologik dispanser bemorlarining klinik va ijtimoiypsixologik xarakteristikalarini Zunga, Spilberger-Xanin, K.Tomas testi yordamida, suitsidal xulq-atvorning muhim psixologik determinantlari shaxs xarakteristikalarini ekanligini aniqladi. Bular, emotsional zaiflik, murosasizlik, mustaqillikka intilish va distimiya. Shu bilan birga muallifnig ta’kidlashicha, “distimiya” omilini belgilovchi, “gipertimlik” va “namoyish etish” parametrlari bo‘yicha salbiy ma’nosi, hayotdan ketishning haqiqiylikni tasdiqlaydilar. N.V.Vereshagina suitsidal urinish va depressiv tartibsizliklari mavjud bo‘lgan bemorlarni Rorshax testi yordamida tadqiq etganda suitsidientlarning quyidagi xususiyatlarini aniqladi: xulq-atvorning past darajada o‘zini-o‘zi nazorat qilishi, impulsivlik, oldindan taxmin qilib bo‘lmaslik, yuqori ishonuvchanlik, strategik zahiralarning past rivojlanish darajasi, frustir kechinmalarining past pog‘onasi, ishonch munosabatlarga intilish, hamkorlikka yetarli qobiliyatlari yo‘qligida empatiyaning yuqori darajasi. Shu yerda muallif tomonidan ta’kidlanganki, suitsidal xulq-atvori mavjud shaxslar uchun ijtimoiy izolyatsiyaga intilish, refleksiyaning me’yordan ortiq darajasi, o‘zini-o‘zi negativ idrok qilishi, o‘zini-o‘zi tanqid qilishi, o‘xshashlikning shakllanmaganligi, o‘zini olib qochishdek xulq-atvorning turi, depressiv reaksiyalarga moyillik, nochorlik va aybdorlik hissiyoti, me’yordan ortiq aqlli bo‘lishi, konseptual rigidlik,

murosasizlik, motivatsion zo‘riqishning yuqori darajasi bilan tavsiflangan. A.E.Lichko tomonidan suitsidal xulq-atvor va xarakter aksentuatsiyaning o‘zaro korrelyatsion bog‘liqligi belgilangan. A.A.Yavorskiy, o‘z tadqiqotlarida harbiy xizmatni o‘tagan shaxslarda suitsidal xulq-atvor xususiyatlarini o‘rganib chiqib, haqiqiy suitsidal xulq-atvor astenik, shizoid va affektiv shaxslarga xos bo‘lishini ilmiy asoslab beradi. G.T.Yadgarovanning «Noto‘liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» nomli dissertatsiyasida esa o‘smirlarning ijtimoiylashuvi normal kechishi inson psixikasida barcha jarayonlarga tezlik bilan adaptasiya (moslashuv) hosil qilinishi va mazkur jarayonlarning shaxs xulq-atvoriga ta’siri ilmiy psixologik jihatdan asoslab beriladi. D.M.Anvarovanning «O‘smirlar ma’naviyati shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari» nomli nomzodlik dissertatsiyasida esa o‘smirlarning hissiyemotsional xususiyatlarni ularning ma’naviyatini shakllanishi va rivojlanishining psixologik qonuniyatlari va aynan o‘smirlik yoshida kechadigan inqirozli holatlarda shaxsda shakllangan ma’naviy bilimlar uning ko‘plab salbiy ilatlarga og‘ishishini bartaraf qilishi mumkinligi ilmiy asoslab berilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, samarali yondashuvlar shaxsga yo‘naltirilgan, professional va jamoaviy yordamni o‘z ichiga oladi. Bunday yondashuv, nafaqat yordam berish, balki muhtojlarning hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi, ularni jamiyatga qaytarish va ijtimoiy tizimda o‘z o‘rinlarini topishga yordam beradi. Shu bilan birga, ijtimoiy ishchilarning muhtojlarga nisbatan yordam ko‘rsatishdagi yondashuvlari va metodlari jamiyatdagi tinchlik, barqarorlik va hamjihatlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, ijtimoiy himoya tizimining samaradorligini oshirish va yordam sohasida yuqori natijalarga erishish uchun innovatsion yondashuvlar va jamiyatni yaxshilashga qaratilgan tizimli choralar zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.R.Barotov Shaxsning ijtimoiy moslashuvi va huquqbuzarlikka moyilligi.– Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2018.
2. Jo‘rayev Sh. Jinoyatchilik psixologiyasi va shaxsning huquqbuzarlikka moyillik omillari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Rahimov B. Oilaviy tarbiyaning shaxs shakllanishiga ta’siri: ijtimoiypsixologik yondashuv. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2017.
4. Internet materiallari.